

ОСОБЕНОСТИ ВЪВ ВРЪЗКА С УЧАСТИЕТО В НАКАЗАТЕЛНОТО ПРОИЗВОДСТВО НА ОБВИНЯЕМ С ПСИХИЧЕСКИ УВРЕЖДЕНИЯ

Ас. докторант Мария Симеонова

Юридически факултет

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Резюме: Статията анализира релевантното законодателство и съдебната практика по неговото прилагане относно участието на обвиняем с психически увреждания в наказателното производство. В статията са очертани дефицитите на правната уредба в Република България относно процесуалните права в наказателното производство на обвиняемите с психически увреждания.

Ключови думи: Наказателен процес, обвиняем, психически увреждания, права

PECULIARITIES CONCERNING PARTICIPATION OF A DEFENDANT WITH MENTAL DISABILITIES IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Assis. Prof. Maria Simeonova, PhD Student

Faculty of Law

Plovdiv University¹

Abstract: The article analyses the relevant legislation and the case law on its application with regard to the participation of a mentally disabled defendant in criminal proceedings. The paper outlines the shortcomings of the legal system in the Republic of Bulgaria with regard to procedural rights in criminal proceedings of mentally disabled defendants.

Key words: Criminal Procedure, defendant, mental disabilities, rights

Въведение

Осъзнавайки нуждата от насърчаване и защита на правата на човека на всички хора с увреждания, включително на онези, изискващи по-интензивна подкрепа, още през 2012 година² Република България ратифицира със закон Конвенцията на ООН за правата на хората с увреждания (КПХУ), която има за цел да насърчава, защитава и гарантира пълноцен-

¹ Статията е разработена в рамките на Проект „Правна закрила и овластяване на децата и лицата с интелектуални затруднения и психични увреждания“ договор № НИ 15-ЮФ-14 с фонд „Научни изследвания“ на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“.

² Ратифицирана от Република България със закон, приет от 41-ото НС на 26.01.2012 г. – ДВ, бр. 12 от 10.02.2012 г.

ното и равноправно упражняване на всички права на човека и основни свободи от хората с увреждания и да способства за зачитане на вътрешно присъщото им човешко достойнство. Съгласно член 1 от КПХУ „хора с увреждания“ са лица с трайна физическа, психическа, интелектуална и сетивна недостатъчност, която при взаимодействие с обкръжаващата ги среда би могла да възпрепятства тяхното пълноценно и ефективно участие в обществото равноправно с останалите. Така страдащите от психическа недостатъчност са част от хората с увреждания, които следва да бъдат равнопоставени пред закона и да имат ефективен достъп до правосъдие – арг. от чл. 12 и чл. 13 от КПХУ. Те следва да имат възможност за пълноценно упражняване на всички права и основни свободи за хората с увреждания³.

През 2018 г. в Република България е приет⁴ Закон за хората с увреждания (ЗХУ), който също съдържа дефиниция на понятието „хора с увреждания“⁵, но въвежда и друго понятие, а именно „хора с трайни увреждания“, които са лица с трайна физическа, психическа, интелектуална и сетивна недостатъчност, която при взаимодействие с обкръжаващата ги среда би могла да възпрепятства тяхното пълноценно и ефективно участие в обществения живот, и на които медицинската експертиза е установила вид и степен на увреждане или степен на трайно намалена работоспособност 50 и над 50 на сто.

В Наказателно-процесуалния кодекс (НПК) на Република България не се съдържат използваните в КПХУ и ЗХУ понятия. Това не означава обаче, че физическата, психическата, интелектуалната и сетивната недостатъчност са ирелевантни за наказателния процес. В областта на наказателното правосъдие, наличието на изброените недостатъци може да има значение за правата на субектите, но и за хода на цялото производство. Така например, наличието на психически недостатък на евентуалния извършител на престъпното деяние, би могло да бъде от значение за неговата вменяемост. В статията ще бъдат разгледани и анализирани хипотези във връзка с участието в наказателното производство на извършители на престъпно деяние, страдащи от психически недостатъци, които не представляват пречка за реализиране на наказателна отговорност спрямо тях – т.е. не водят до невменяемост на лицето по време на осъществяване на престъпното деяние или след извършването му. В случай, че деецът е осъществил обективните признаци на състав на престъпление, но е бил в състояние на невменяемост по смисъла на чл. 33, ал. 1 от Наказателния кодекс (НК), извършеното от него не е съзнателен волеви акт и деяние. С оглед на изложеното, на основание чл. 24, ал. 1, т. 1, пр. 2 от Наказателно-процесуалния кодекс наказателно производство не следва да бъде образувано, а образуваното трябва да бъде прекратено.

³ Член 4 от КПХУ

⁴ Съгласно пар. 28 от ЗХУ Законът влиза в сила от 1 януари 2019 г., с изключение на:

1. член 73, ал. 3 и § 16 и 18, които влизат в сила от 1 януари 2020 г.;

2. параграф 7, ал. 6, която влиза в сила от деня на обнародването на закона в "Държавен вестник";

3. (изм. – ДВ, бр. 105 от 2020 г., в сила от 01.01.2021 г., изм. – ДВ, бр. 8 от 2022 г., в сила от 01.01.2022 г.) параграфи 12 и 13, които влизат в сила от 1 юли 2022 г.

⁵ Съгласно пар. 1, т. 1 от ЗХУ "Хора с увреждания" са лица с физическа, психическа, интелектуална и сетивна недостатъчност, която при взаимодействие с обкръжаващата ги среда би могла да възпрепятства тяхното пълноценно и ефективно участие в обществения живот.

В НПК законодателят използва понятието „психически недостатъци“, за да обозначи възможни психически увреждания на пострадалия⁶, обвиняемия⁷ и свидетелите⁸. Правилно законодателят не изброява психическите недостатъци и на понятието не е дадена легална дефиниция, доколкото това е медицински въпрос, който с оглед на последствията си има значение и за правото.

Установяване на психическото увреждане

Преди да бъдат разгледани последиците от наличието на психическо увреждане на евентуалния извършител на престъпното деяние, следва да бъде обърнато внимание на начините за установяване на такова увреждане, съгласно действащата правна уредба.

Своевременното установяване на психическото увреждане на обвиняемия е от съществено значение. В наказателното производство установяването на психически недостатък на обвиняемия би могло да стане, както със съответната експертиза, назначена в хода на процеса, така и с всички други доказателствени материали, включително и свидетелски показания. За да гарантира най-ранното⁹ установяване на психическите увреждания и съобразяването на последиците от тях, чл. 144, ал. 2, т. 4 от НПК задължава съдът или съответно органът на досъдебното производство да назначи експертиза¹⁰, когато съществува съмнение за способността на обвиняемия с оглед на неговото физическо и психическо състояние правилно да възприема фактите, които имат значение за делото, и да дава достоверни обяснения за тях¹¹. Ирелевантно е от какво е породено това съмнение – то може да бъде породено от получена информация от друг орган (например получена информация, че лицето е поставено под запрещение) или от поведението на лицето, възприето от компетентния орган на досъдебното производство. В акта, с който се назначава експертиза, се посочват: основанията, поради които се налага да се извърши експертизата; обек-

⁶ Член 51 от НПК: „Когато пострадалият поради непълнолетие или физически или психически недостатъци не може да защити своите права и законни интереси, прокурорът може да предяви граждански иск в негова полза.“

⁷ Член 94, ал. 1, т. 2 от НПК: Участието на защитник в наказателното производство е задължително, когато: „обвиняемият страда от физически или психически недостатъци, които му пречат да се защитава сам“.

⁸ Член 118, ал. 3 от НПК: „Не могат да бъдат свидетели и лицата, които поради физически или психически недостатъци не са способни да възприемат правилно фактите, имащи значение за делото, или да дават достоверни показания за тях.“

⁹ В Препоръка на Комисията от 27 ноември 2013 година относно процесуалните гаранции за уязвими лица, които са заподозрени или обвиняеми в наказателно производство (2013/С 378/02) е посочено, че с цел своевременно установяване уязвимостта на лице, което е заподозряно или обвиняемо в рамките на наказателното производство, следва да се извършва първоначална преценка от полицейските служители, правоприлагащите или съдебните органи. Компетентните органи следва също така да могат да искат от независим експерт да провери степента на уязвимост, нуждите на уязвимото лице и доколко предприетите или планираните спрямо него мерки са подходящи.

¹⁰ Тази експертиза е различна по основание и по задача от задължителната експертиза, която се назначава при съмнение относно вменяемостта на обвиняемия, уредена в чл. 144, ал. 2, т. 3 от НПК. Нещо повече, тя следва да бъде назначена само тогава, когато органът на досъдебното производство няма съмнение относно вменяемостта на лицето, а само относно възможността му с оглед на неговото физическо и психическо състояние правилно да възприема фактите, които имат значение за делото, и да дава достоверни обяснения за тях.

¹¹ В чл. 144, ал. 2, т. 5 от НПК законодателят предвижда и задължително назначаване на експертиза, когато съществува съмнение относно способността на свидетеля с оглед на неговото физическо и психическо състояние правилно да възприема фактите, които имат значение за делото, и да дава достоверни показания за тях.

тът и задачата на експертизата; материалите, представени на вещото лице; трите имена; образованието; специалността; научната степен и длъжността на вещото лице или наименование на учреждението, в което работи; наименованието на медицинското учреждение, в което ще се правят стационарните наблюдения¹².

След като извърши необходимите изследвания, вещото лице съставя писмено заключение, в което посочва резултатите, които са получени, и изводите от експертизата – може ли обвиняемият, с оглед на неговото физическо и психическо състояние, правилно да възприема фактите, които имат значение за делото, и да дава достоверни обяснения за тях, или е налице пречка за това.

Възможно е психическото увреждане да бъде установено и с други доказателствени материали в рамките на производството (медицинска документация, информация от други органи или дори свидетелски показания). Установяването им неизменно ще доведе до назначаване на експертиза, която да отговори на въпросите съставлява ли пречка психическото увреждане на обвиняемия правилно да възприема фактите, които имат значение за делото, и да дава достоверни обяснения за тях, както и да се защитава сам.

Правна закрила на обвиняемите с психически увреждания

Съгласно чл. 94, ал. 1, т. 2 от НПК, наличието на психически недостатък, който пречи на обвиняемия да се защитава сам, е основание за задължително участие на защитник¹³. Доколкото чл. 94, ал. 1, т. 2 от НПК е част от нормите, уреждащи т.нар. „абсолютно задължителна защита“, волята на обвиняемия относно участието на защитник е ирелевантна. По арг. от ал. 2 на чл. 94 от НПК и чл. 96, ал. 1 от НПК, обвиняемият няма възможност да заяви, че не желае защитник, съотв. е недопустимо същият да се откаже от защитника си¹⁴.

От текста на чл. 94, ал. 1, т. 2 от НПК следва изводът, че участието на защитник не е задължително винаги, когато обвиняемият страда от психическо увреждане, а само тогава, когато бъде установено, че психическият недостатък му пречи да се защитава сам¹⁵.

¹² Чл. 145, ал. 1 от НПК.

¹³ Съгласно разпоредбата на чл. 97 от НПК, когато участието на защитник в наказателното производство е задължително, встъпването му следва да стане в момента на задържане на лицето или на привличането му в качество на обвиняем.

¹⁴ Така и Решение № 200 от 13.11.2018 г. по н. д. № 739 / 2018 г. на Върховния касационен съд, 1-во нак. отделение: „Несъмнено в хипотезите на задължителната защита съдът е длъжен да осигури на подсъдимия възможност да бъде представляван от адвокат по свой избор, респективно по назначение, както и че в тези случаи неговото изявление, изразяващо нежелание да ползва адвокатска защита, е без значение.“ В този смисъл и Решение № 325 от 06.06.2024 г. по н. д. № 174 / 2024 г. на Върховния касационен съд, 1-во нак. отделение: „Обстоятелството, че подсъдимият е лице с психически недостатък, пречещ му да се защитава сам е обуславяло хипотезата на задължителна адвокатска защита по смисъла на чл.94, ал. 1, т. 2 от НПК във всички етапи на производството, независимо от изразената готовност на лицето да реализира само правото си на защита. Това ангажира съда с осигуряването на ефективна възможност да бъде представляван от адвокат по собствен избор или служебно назначен.“

¹⁵ В този смисъл и Решение № 459 от 12.11.2012 г. по н. д. № 1476/ 2012 г. на Върховния касационен съд: „По реда на чл.332 НПК съдът повторно е изслушал вещото лице Д-р К. Дима. Последната е потвърдила изготвената съдебно психиатрична експертиза депозирана пред първата инстанция. Посочила е, че наркотичната зависимост на подсъдимия датираща от 2000 г. е такъв психически недостатък, който обаче не му е попречил да се защитава сам, защото при често повтарящи се ситуации, каквато е тази на защита на обвиняем (предвид пред-

Липсата на защитник при наличие на предпоставките на чл. 94, ал. 1, т. 2 от НПК винаги ще бъде съществено процесуално нарушение¹⁶.

Освен посочената по-горе норма, към предвидената правна закрила в НПК на обвиняемите с психически недостатъци, следва да бъде отнесен и чл. 15, ал. 3 от НПК, съгласно който съдът, прокурорът и разследващите органи разясняват на обвиняемите техните процесуални права и им осигуряват възможност да ги упражняват. По начало правото на обвиняемия да му бъдат разяснени правата и насрещното задължение на съда, прокурора или разследващите органи да направят това, не се изчерпва с прочитането или изброяването им, доколкото глаголът „разясня“ означава обяснение на същите. В правната литература се сочи¹⁷, че при изпълнение на задължението си, предвидено в чл. 15, ал. 3 от НПК, държавните органи, които разясняват правата на обвиняемия, следва да имат предвид личността му – неговата възраст, образование, професия, обща култура и др. В случай че, обвиняемият страда от психическо увреждане, това задължително следва да бъде съобразено от държавните органи при разясняване на правата му, за да може той, въпреки увреждането си, да разбере с какви права разполага по НПК. Така и в Раздел 3, наименован „Права на уязвимите лица“ от Препоръка на Европейската комисия от 27 ноември 2013 година относно процесуалните гаранции за уязвими лица, които са заподозрени или обвиняеми в наказателно производство 2013/С 378/021 във връзка с правото на информация, е посочено, че хората с увреждания следва да получават при поискване информация за процесуалните си права във формат, достъпен за тях. Разясняването на правата на обвиняемия е безусловно и следва да бъде осъществено независимо от участието на защитник.

С това се изчерпва грижата на законодателя относно обвиняемите, страдащи от психически увреждания. Това е така, тъй като в НПК не са предвидени особени правила за тези лица, подобно на уредбата в глава тридесета от НПК относно непълнолетните извършители на престъпления; липсват и отделни правила, които да осигуряват допълнителна подкрепа на евентуалните извършители на престъпни деяния, които са с психически недостатъци. Тази огромна празнота в законодателството ни неизменно води до невъзможност обвиняемите с психически увреждания да упражняват пълноценно правата си. Мнението ми е, че законодателят следва запълни тази липса с норми, които гарантират в по-голяма степен правата на обвиняемите с психически недостатъци и тяхната равнопоставеност пред закона.

На първо място, от съществено значение за гарантиране на правата на тези лица е създаването на специално правило относно допускането до участие на пълнолетен близък или роднина на обвиняемия, страдащ от психически увреждания, както и специалист в съответната област. Такава възможност към настоящия момент не е предвидена дори и само при разпита на лица – обвиняеми с психически недостатъци. Такова правило е необходимо

ходните осъждания), Р. е адекватен и може сам да организира защитата си. Основание за тази преценка са самите действия на подсъдимия (изразените му искания в хода на досъдебното производство, подаването на самостоятелна въззивна жалба), които доказват, че наркотичната зависимост на Р. обективно не е възпрепятствала годността му да се защитава адекватно и без служебен защитник.“

¹⁶ Решение № 260041 от 08.10.2020 г. по в. н. о. х. д. № 2086 / 2020 г. на НО VII въззивен състав на Софийския градски съд.

¹⁷ Павлов, С. Наказателен процес на Народна Република България, С., Наука и изкуство, 1979, с.150 (Pavlov, S. Nakazatelen protses na Narodna Republika Bulgaria, S., Nauka i izkustvo, 1979, s.150)

да съществува, защото страдащите от психически недостатъци обвиняеми не винаги са в състояние да разберат съдържанието на въпросите, които се поставят при разпита и имат нужда от помощ. От друга страна, защитникът би могъл, но не е длъжен да има специални познания за работа с лица с психически увреждания, поради което не винаги може да осъществи подходящо съдействие и помощ за това лице по време на наказателното производство. А и с оглед особеностите на тези лица и затрудненията, които имат при изграждането на отношения на доверие, той не може да компенсира подкрепата, която им се оказва от лица, на които те вече имат доверие и това се отразява върху тяхното психическо състояние (тревожност, стрес, спокойствие и т.н.) и съответно върху поведението им.

На следващо място, в НПК не се съдържа норма, която да предвижда задължително изготвяне на видео – или звукозаписи на разпитите на обвиняеми лица с психически увреждания. В чл. 238 – 241 от НПК е уредена единствено възможност, но не и задължение, звуко- или видеозаписи да бъдат правени на всяко действие по разследването по искане на лицата или по инициатива на органите на досъдебното производство. Съгласно Раздел 3 („Права на уязвимите лица“) от Препоръка на Европейската комисия от 27 ноември 2013 година относно процесуалните гаранции за уязвими лица, които са заподозрени или обвиняеми в наказателно производство 2013/С 378/021 „За всички разпити на уязвимите лица във фазата на досъдебното разследване следва да се изготвят аудиовизуални записи.“. Задължителното изготвяне на звуко- или видеозапис за разпити на обвиняемите, а и на всички лица, страдащи от психически недостатъци, без съмнение ще доведе до гарантиране на процесуалните им права и защита на законните им интереси.

В действащия НПК няма и изискване, в случай че обвиняемият страда от психически недостатък, досъдебното производство да се провежда от определени разследващи органи и прокурори със специална подготовка в областта на правата на хората с увеждания¹⁸. За да се гарантира обаче, че органите на досъдебното производство, които са в контакт с обвиняемия, страдащ от психическо увреждане, са запознати със специфичните му потребности, те следва да са преминали подходящо обучение.

Заклучение

В Наказателно-процесуалния кодекс на Република България липсват изобщо, а не само обособени в отделна глава, правила за разглеждане на дела за престъпления, извършени от лица, които страдат от психически недостатъци. Впечатление прави, че законодателят е предвидил такива за непълнолетните, както и за лицата, които не владеят български език. Обвиняемите с психически недостатъци имат не по-малка нужда от подкрепа и помощ в наказателното производство. Ето защо, смятам за необходимо създаването на специални правила за обвиняемите, страдащи от психически увреждания. Задължителното участие на защитник е необходима, но недостатъчна гаранция за ефективното упражняване на правото на защита на тази категория обвиняеми. ***De lege ferenda***, българският за-

¹⁸ Съгласно Раздел 3 („Права на уязвимите лица“) от Препоръка на Европейската комисия от 27 ноември 2013 година относно процесуалните гаранции за уязвими лица, които са заподозрени или обвиняеми в наказателно производство 2013/С 378/021 „Полицейските служители и правоприлагащите и съдебните органи, които имат правомощия по наказателни производства, образувани срещу уязвими лица, следва да преминават специално обучение.“.

конодател следва да въведе възможност за участие в наказателното производство на пълнолетен близък или роднина на обвиняемия, страдащ от психически недостатък – т.нар. „подходящ пълнолетен“, а няма пречка и алтернативно да се въведе възможността, при желание на обвиняемия с установено психическо увреждане или по почин на компетентния орган, в случай на необходимост, при разпита му да вземе участие в наказателното производство специалист в съответната област, който да подпомага прокурора и разследващите органи. Такива възможности са предвидени за непълнолетния обвиняем в действащия Наказателно-процесуален кодекс¹⁹. Съгласно чл. 385а, т. 2 от НПК, освен правата по чл. 55 от НПК, непълнолетният обвиняем има право да бъде придружаван в съдебните заседания от родител, попечител или друго лице, което по закон полага грижи за него, а когато това е в неговия най-добър интерес и няма да затрудни наказателното производство, и в действията по разследването и в другите процесуални действия, които се провеждат с участието на непълнолетния обвиняем на досъдебното производство. На основание чл. 388, ал. 1 от НПК, когато е необходимо, при разпита на непълнолетен обвиняем участва педагог, психолог, лекар, притежаващ подходяща специалност, или друг специалист.

Както вече беше посочено, обвиняемите с психически увреждания не винаги са в състояние да разбират съдържанието на разпитите, на които са подложени, както и последиците от отговорите им. Провеждането на съответните процесуални действия представлява ситуация, съдържаща потенциален риск, при която е възможно процесуалните права и достойнството на обвиняемите с психически недостатъци да не бъдат зачетени и уязвимостта им да не бъде взета под внимание. **De lege ferenda**, с оглед необходимостта от гарантиране на тяхната защита в достатъчна степен в досъдебната фаза на наказателното производство, следва да бъде предвидено задължение да се прави аудиовизуален запис на разпитите им. Такова задължение е предвидено в процесуалния ни закон за непълнолетния обвиняем, когато той е задържан или е обвинен за престъпление, за което се предвижда наказание не по-малко от десет години лишаване от свобода или друго по-тежко наказание²⁰.

На последно място, но не и по важност, създаването на задължение досъдебното производство да се провежда от определени разследващи органи и прокурори със специална подготовка в областта на правата на хората с увреждания, ще гарантира, че същите са запознати със специфичните потребности на обвиняемия с психическо увреждане.

Макар предложените промени да не са единствените необходими такива, за да се гарантира правото на защита и равнопоставеността на обвиняемите, страдащи от психически увреждания, мнението ми е, че те ще бъдат една голяма крачка към постигане на тези цели.

¹⁹ Не случайно в предложенията ми de lege ferenda давам пример със законовата уредба на режима на непълнолетните обвиняеми. Това е така, тъй като те са уязвими лица, към които трябва да бъдат приравнени и обвиняемите с психически увреждания.

²⁰ Съгласно чл. 388а, ал. 2 от НПК, изготвянето на звукозапис и видеозапис не е задължително, в случай че на разпита са присъствали педагог, психолог, лекар, притежаващ подходяща специалност, друг специалист, родител, попечител или друго лице, което по закон полага грижи за непълнолетния обвиняем.